

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 125 2004

I distribution:

Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Stina Hansson, Lisbeth Larsson

Lund: Erik Hedling, Eva Hættner Aurelius, Per Rydén

Stockholm: Anders Cullhed, Anders Olsson, Boel Westin

Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktörer: Anna Williams (uppsatser) och Conny Svensson (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av
Vetenskapsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Box 632, 751 26 Uppsala. Uppsatserna granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall inlämnas i form av utskrift och efter antagning även på diskett i något av ordbehandlingsprogrammen Word för Windows eller Word Perfect. Sista inlämningsdatum för uppsatser till nästa årgång av *Samlaren* är 1 juni 2005 och för recensioner 1 september 2005.

Sedan årgång 2002 av *Samlaren* erhåller uppsatsförfattarna ett digitalt underlag för särtryck. Det består av uppsatsen i form av en pdf-fil, lagrad på en diskett.

Abstracts har språkgranskats av Sharon Rider om inget annat anges.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

Svenska Litteratursällskapet Pg: 5367–8.

ISBN 91-87666-22-7

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Elanders Gotab, Stockholm 2004

Per I Gedin, *Litteraturens örtagårdsmästare. Karl Otto Bonnier och hans tid*. Albert Bonniers förlag, Stockholm 2003.

Titeln på Per I Gedin's bok är vacker men knappast rättvisande. Vänligare uttryckt kan man påstå, att den omfångsrika framställningen ger mer än vad underrubriken utlovar. Boken skildrar nämligen ingalunda enbart Karl Otto Bonnier och hans tid. Den uppehåller sig också vid Albert Bonnier och dennes tid. Och framställningen sträcker sig sedan ända fram till Karl Ottos söner, Tor, Åke, Gert och Kaj Bonnier och deras tid. Det blir med andra ord åtskilligt av förlagshusets historia som läsaren får ta del av. Om också mer kortfattat, följs faktiskt släkten tillbaka ända till Dresden på 1730-talet, där en anfader vid namn Löbel Schie växte upp. Denne fick med en tjänsteflicka en son vid namn Löbel Hirschel, som i sin tur blev far till tio barn. Det fjärde av dessa hette först Gutkind Hirschel men bytte namn och kallade sig för Gerhard Bonnier, när han utvandrade till Danmark. Där startade han både bokhandel och förlag men tvingades på grund av onda tider sända sin äldste son Adolf Bonnier till Göteborg för att där bryta sig en bana. Så kom det sig, att familjen Bonnier år 1827 för första gången satte sin fot på svensk mark. 1832 flyttade sedan Adolf vidare till Stockholm, där han gifte sig och i ett av dåtidens mondäna affärskvarter, nämligen "bazzaren" på Norrbro, inrättade en bokhandel. Men det var främst hans bror Albert som sedan tog vid och konsoliderade affärerna.

Därmed är det skeende satt i rullning som förvandlar Bonniers från ett personligt enmansföretag till en av vår tids mest inflytelserika och mäktiga mediekoncerner. Om detta skeende har Per I Gedin skrivit en medryckande, konkret och färgstark familjekrönika. Vid författandet har han utnyttjat inte bara Karl Otto Bonniers bok "Bonniers, en bokhandlarfamilj" och Staffan Sundins båda böcker om "Bonniers – en mediefamilj" utan också – och framför allt! – familjens privata brevmaterial i Bonnierarkivet. Till detta överrika brevmaterial har han haft obegränsad och o censurerad tillgång, vilket uppenbarligen givit honom exceptionellt goda forskningsförutsättningar. Men han har också utnyttjat stora mängder av annan litteratur, så till exempel Johan Svedjedals arbeten rörande svenska bokförläggarföreningen, svenskt förlagsväsen och svensk bokmarknad. Att Gedin har ett eget förflutet som förläggare,

gör honom naturligtvis särskilt lämpad att behandla ämnet. Läsaren märker ofta, att det är en fackman som för pennan och som vet, hur förläggare brukar bete sig och resonera. I synnerhet gäller detta de rent affärsmässiga bedömningarna. De renodlat litteraturhistoriska partierna återigen kan, åtminstone för en litteraturhistoriker, ibland te sig något schablonartade och ytliga, de höjer sig inte alltid över nivån av enklare handboksframställning.

Det finns skäl att genast tillägga, att Gedin's bok inte har några strikt vetenskapliga ambitioner. Den utgör snarare ett stycke populärvetenskap. Och som sådan är den kunskapsrik, väl skriven och levande. Det minskar knappast läsbarheten, att framställningen oftare fått en berättande prägel än en analytisk. Genomgående noterar man författarens fenomenala personkännedom och säkra sinne för talande detaljer. Den faktamängd som redovisas är överväldigande. Troligtvis tar man inte miste, om man antar, att det varit två faktorer som särskilt intresserat Gedin, nämligen huset Bonniers ekonomi – såväl företagets som familjens privata ekonomi och inte minst de ekonomiska bedömningarna av varje enskild författares/boks säljbarhet respektive avsaknad av sådan – samt Bonnierfamiljens utsatta läge som judiska invandrare. I varje fall är det i behandlingen av detta stoff som bokens puls går upp i varv och många av de intressantaste nyheterna serveras. Inte minst som ett bidrag till den svenska antisemitismens historia är Gedin's framställning upplysande. Som en röd tråd genom boken löper nämligen det avskyvärda judehat som gång efter annan och ibland i uppseendeväckande grova former drabbat medlemmarna av familjen.

Den gamle patriarken Albert Bonnier, född 1820 och död 1900, dominerar i inledningspartierna. Honom tillkommer äran av att så gott som ensam ha byggt ut förlaget från en obetydlighet till en storhet på den svenska marknaden. Han tycks ha agerat ytterst försiktigt, målmedvetet och metodiskt. I onödan lånade han inte upp pengar, och han undvek i regel alla vådliga experiment. Konsolidering snarare än äventyrlig och snabb expansion, sådan var grundtanken i hans affärskoncept, vilket visade sig mycket framgångsrikt. Och han ombesörjde i stort sett allting själv, litterära bedömningar, kontraktskrivande, marknadsföring, reklam, försäljning! Under början av Albert Bonniers regemente dominerar fackböckerna stort i förlagets utgivning. Men inte minst

genom den litterära kalendern "Svea" samlade han successivt också landets mer betydande skönlitterära författare omkring sig. Gedin lägger stor vikt vid att Albert Bonnier banade väg för en ny förläggarroll, där förläggaren knyter personliga och långvariga relationer till sina författare och behåller dem som "Bonnierförfattare", även om och när en och annan av deras böcker råkar bli olönsam. Den signaturmelodin skulle komma att känneteckna också sonen Karl Otto Bonniers hela insats som förläggare. Och en sådan förläggarfilosofi var ingalunda vanlig i äldre tid. I stället brukade författarna fluktuera mellan förlagen och utbjöd länge sina produkter till allmän huggsex. Carl Jonas Love Almqvist till exempel gav under sin kanske mest produktiva tid på 1840-talet ut inte mindre än tjugofem olika böcker på elva olika förlag. Hos Bonniers däremot dominerade långsiktigheten och kontinuiteten.

Som Albert Bonniers närmaste vänner och litterära favoriter nämns Zacharias Topelius, vars "Fältskärens berättelser" i illustrerad upplaga blev en dånande försäljningssuccé, samt Viktor Rydberg, vars Samlade skrifter efter Rydbergs död 1895 också blev en stor och ihållande framgång. Men inför den nya litterära vind som börjar blåsa på 1870-80-talen, i och med den radikala problemlitteraturen och naturalismen, stod Albert Bonnier med sin konservativa smak i det stora hela oförstående. Därom vittnar inte minst de tidvis spända relationerna till August Strindberg, Ola Hansson och Axel Lundegård. Men då har sonen Karl Otto Bonnier kommit in i bilden och söker fånga upp de nya signalerna i tiden. Detta sker emellertid länge med växlande framgång. På judiska patriarkers vis behåller Albert nämligen ända fram till sin död år 1900 initiativet och släpper inte fram sonen i beslutsfattandet mer än absolut nödvändigt. Av dessa inbördes slitningar mellan far och son ger boken många roande närbilder.

Liksom sin far får Karl Otto Bonnier tidigt genomgå en praktisk inövning i yrket, bland annat genom viktig praktikanttjänstgöring i den tidens förläggarcentrum, Leipzig, och senare även i Wien. Därvid drabbas han av tbc och tvingas nöja sig med dåtidens något primitiva sanatoriebehandling, frisk luft, alppromenader, kalla avrivningar och mycket mjölk. Men de långa sjukdomsperioderna av vila och overksamhet har det goda med sig, att han hinner fylla sin tid med intensiva litterära studier. Gedin ger en intres-

seväckande bild av hur Karl Otto Bonnier därmed tidigt utvecklas till en hängiven beundrare av i synnerhet Bjørnstjerne Bjørnson men också Ibsen, Brandes, Drachmann och Jacobsen. För den senare förlagsverksamheten blir dessa studier betydelsefulla. Som litterärt och liberalt sinnad skandinavist börjar Karl Otto Bonnier drömma om att i Sverige skapa ett slags motsvarighet till firman Hegel i Oslo. Siktet är inställt på att stödja och vårda en ny och levande svensk litteratur, som kan bjuda Ibsen och inte minst giganten Bjørnson stången. Sin egen roll uppfattar Karl Otto i ett smått romantiskt skimmer. Han drömmer om att få bli den nya svenska litteraturens orts-gårdsmästare.

Men det skulle komma att dröja, innan Karl Otto kunde skörda några mer monumentala grödor i egen trädgård. Under hela 1880-talet härskar ännu pappa Albert med fast hand över förlagets utgivning och släpper inga bråkiga årtitalister i onödan över bron. Historien om hur Strindberg hanteras av Bonniers eller, kanske lika mycket, hur Strindberg hanterar Bonniers, är sorglustig. Den gamle Albert Bonnier och tidvis även Karl Otto tycks på det hela taget helst ha önskat, att Strindberg skall skriva okontroversiellt, folkligt och därmed säljbart. "Hemsöborna" går an, och i den stilen uppmanas August Strindberg att fortsätta, i stället för att älta kvinnosak och kungahus eller skriva obegripliga dramer. Den lynnige Strindberg å sin sida låter sig inte tämjas så lätt och förflyttar sig snabbt mellan såväl genrererna som åsikterna. Han är i ena ögonblicket radikal, i nästa reaktionär, hängiven beundrare av modern naturvetenskap men i nästa stund likväl alkemist, ömsom talesman för kvinnans frigörelse och ömsom dess mest talföra motståndare. I denna virveldans av ståndpunktsförflyttningar blir förläggarna Bonniers helt begripligt yra i mössan men gör sitt bästa för att hålla den argsinste författaren på gott humör och under armarna. Generöst skriver de till exempel ut stora förskott, som håller Strindbergs svältande barn vid liv, vilket givetvis inte minskar utan snarare ökar Strindbergs misstänksamhet mot judefamiljen Bonniers. Mot bakgrund av huset Bonniers välgärningar mot honom, är Strindbergs antisemitism i "Röda rummet", "Svenska öden och äventyr", "Det nya riket" och "Svenska folket" lika odiskutabel som osmaklig. Men den är tidstypisk och knappast outrerad. Bonniers håller i det längsta god min, tiger och lider.

Vida värre blir den våg av stinkande antisemitism som våller fram från omgivningen, när Strindbergs frikänts i samband med Giftas-åtalet och de reaktionära krafterna i Stockholms högborgerliga kretsar tar betalt för nederlaget genom att lansera en ovanligt otäck förtalskampanj. Ständige sekreteraren i Svenska Akademien Carl David af Wirsén liksom hans hantlangare och bundsförvanter skränder inte orden. De basunerar ut, att jedefirman Bonniers gjort sig pengar på all den osedliga och ogudaktiga smutslitteratur som Strindberg representerar. I vad mån förtalskampanjen organiserats och utgått från Slottet och själve kung Oscar II är ofullständigt utrett, man önskar att Gedin här hade kunnat lämna säkrare besked. Till och med Albert Bonniers gamle vän och bundsförvant Zacharias Topelius lämnar verksamt antisemitiskt flankstöd. Han ser till att "Tjänstekvinnans son" censurförbjuds i Finland och klandrar i brev Albert Bonnier för dennes sviktande förläggarsvar: "Jag har hört för mycket om 'Tjenstevinnans Son' [...] för att vilja smutsa mina händer med att vidröra denna bok. [...] Vi hysa, tyvärr, mycket olika åsichter om det tryckta ordets ansvar. [...] Hvarför då nedlåta dig till handlangaretjenst åt samtidens drägg?" (s. 137) Men Topelius hållning ligger i linje med hans ordinära inställning till judarna. Han betraktar dem som ett farligt hot mot kristendomen och nationalstaten, det vill säga de tvenne ting i livet han satte högst.

Att Bonniers fortsätter att ge ut Topelius och rentav lanserar dennes stora antisemitiska ålderdomsverk "Stjärnornas kungabarn" ger, menar Gedin, ett mått på Bonniers liberala läggning. Det hörde enligt deras åsikt inte till en förläggares uppgifter att kontrasignera eller censurera en författares åsikter. För dem fick vederbörande svara själv, förläggaren skulle vara opartisk. Men slitningar förekom naturligtvis. Förhållandet mellan Karl Otto Bonnier och Strindberg förliknar Gedin vid ett stormigt äktenskap. När den ene vill, så vill inte den andre. Tidvis accepterar Bonniers hans böcker, tidvis refuserar de. Tidvis erbjuder Strindberg förlaget sina manus, tidvis vägrar han. Ömsom bryter Karl Otto Bonnier samman i nervsammanbrott, och ömsom gör Strindberg det. Efter en tid söker sig Strindberg över till andra förlag, Gernandts, Gebers, Ljus och Björck & Börjesson, och Bonniers går därmed miste om så viktiga och i längden inkomstbringande nummer som "Fröken Julie", "Inferno", "Till Damaskus"

och kammarspelen. Det hindrar likväl inte att Bonniers får rätten att, med John Landquist som redaktör, till sist utge Strindbergs Samlade skrifter i både häftad och bunden form. Detta blir ingen förlustaffär utan ger under femton år från 1912 till 1927 nästan 10 miljoner kronor i intäkter.

Till huset Bonniers argaste vedersakare kring sekelskiftet hörde den mäktige och fåfänge chefen på Norstedts G B A Holm, den lika mäktige och inflytelserike Carl David af Wirsén i Svenska Akademien samt slutligen lektorn vid Norra Latin och sedermera biskopen John Personne. Alla tre bidrar på olika sätt till att smutskasta och motarbeta Bonnier-familjen. Särskilt lektor Personne gör sig skyldig till våldsamma antisemitiska utfall. Han gör gällande att Strindberg, från att tidigare ha varit rejäl antisemit, nu träffat en hemlig överenskommelse med Bonniers att skriva väl om judarna, mot att i gengäld få bli fritt publicerad av firman. Och därmed skulle Bonniers ha lagt hyende under lasten och ohämmat givit spridning åt Strindbergs förgripliga smutslitteratur. Inte mindre hätsk är Norstedts-chefen Holm som lyckas få Albert Bonnier nedröstad som ordförande i Bokförläggareföreningen. I gengäld går Holm, genom sin högfärd, miste om utgivningen av Selma Lagerlöfs "Nils Holgerssens underbara resa", som i fortsättningen blir en av Bonniers bästa säljsuccéer. Från utgivningsåret 1902 och de närmaste tjugo åren trycks boken i över 300.000 exemplar och fram till vår egen tid i ytterligare åtskilliga hundratusen. Genom att översättas till de flesta världsspråk, förblir den länge och ända fram i Astrid Lindgrens dagar den mest sålda och lästa svenska boken i världen.

Gedin menar, efter allt att döma med rätta, att det först är i och med 1890-talet och dess stora författare som Karl Otto Bonnier sätter sig säkert i sadeln och övertar initiativet från sin mäktige fader Albert. Med undantag för Karlfeldt, som förblev sitt förlag Wahlström & Widstrand trogen, låter sig nästan alla de stora nittitalisterna värvas som Bonnierförfattare. Av särskilt stor betydelse blir det, att hövdingen för den nya litteraturen och nationalskalden Verner von Heidenstam knyts till Bonniers och förblir knuten till detta förlag, från den första boken till den sista. Trots att någon personlig förtrolighet aldrig uppstår mellan Heidenstam och hans förläggare – man har snarast intrycket, att Heidenstam uppträder överklassnedlåtande och raljant – utvecklar Karl Otto en trofasthet och lojalitet gentemot Heiden-

stam som saknar gräns. Detta föranleder med tiden problem, då Heidenstam tillsammans med en annan Bonnierförfattare Sven Hedin glider allt längre högerut i nationalistisk aktivism och ställer Karl Ottos egen liberala övertygelse på svåra prov. Andra guldålderns stora diktare, Fröding, Levertin, Selma Lagerlöf, inleder den skördetid som Karl Otto Bonnier så länge drömt om. På allvar växer han nu in i rollen som den unga svenska litteraturens ortagårdsmästare. Att alla 1890-talets lyriker inte inbringar lika goda intäkter som prosaisten Selma Lagerlöf, hindrar inte Bonniers från att fullfölja sin normala politik i den långsiktiga trofasthetens tecken. Levertins lyrik blir till exempel ingen nämnvärd publik framgång, och pappa Albert fortsätter att vara ogin mot nykomlingen. Men Karl Otto och hans hustru Lisen har satt sig i sinnet att omhulda den nya, lärda vitterheten. 1895 donerar de en personlig professur åt Oscar Levertin vid Stockholms högskola.

Jag har antytt, att framställningen ibland blir en smula tafatt och ytlig, när det gäller behandlingen av det rent litteraturhistoriska stoffet. När Gedin till exempel utan omsvep och rent kategoriskt hävdar, att "den moderna svenska dikten föddes" med den fria och orimmade versen i Heidenstams "Vallfart och vandringsår" (s. 203), tycker man sig ana en något för hastig pennföring. Lika okomplicerat kategoriskt blir förf., när han gör gällande, att det svenska 1880-talet aldrig födde "någon riktigt stor litteratur" (s. 201), tydligen därför att – med undantag för Strindberg – det saknades geniala diktare i vårt land av samma dignitet som Ibsen, Björnson, J P Jacobsen, Bang och Drachmann. "I Sverige var det som om budskapet stod i vägen för den litterära förmågan. Ja, de unga diktarna ansåg att man helt enkelt inte fick ge sig hän i sitt känsloliv, när de stora samhällsfrågorna stod i centrum," heter det (ibid.) Om schablonerna smyger sig in i de litterära karakteristikerna, finns det omdömen som rätt och slätt också kan karakteriseras som sakfel. Så påstås det till exempel att under 1880-talet "någon organiserad samhällskritisk litterär grupp framträder heller aldrig i Sverige" (s. 87) på samma sätt som i Frankrike eller Danmark. Har Gedin aldrig hört talas om en gruppering vid namn "Det unga Sverige"? Senare i boken talas om "en borgerlig lyrik som inleddes med Bo Bergmans *Marionetterna* och Anders Österlings lyriska idyller och fullföljs av diktare som Hjalmar Gullberg, Harriet Löwenhjelm, Karin Boye och Edith Södergran." (s. 470). När blev

den Karin Boye, som deltar i den radikala Spektrum-kretsen, eller för den delen Edith Södergran pålitligt borgerliga lyriker?

Om förf. ibland förefaller något vilsen i litteraturhistorien, tycks han desto mer hemmastadd i Bonnierfamiljens villor och förtrogen med förläggarlivets stora och lilla skvaller, så till exempel i ett roande kapitel om familjelivet. Med inlevelse skildrar han Lisen Bonniers komplicerade personlighet, hennes goda relationer till Ellen Key och tidvis mer ansträngda till Greta Sjöberg, sedermera gift Heidenstam och slutligen Österling. Kanske går han något för långt när han, en smula godtroget, lovprisar Lisens praktiska effektivitet, hennes höga radikala ideal och vänstersympatier. Det må vara att hon, i syfte att "förinta klassgränserna", startade föreläsning- och uppläsningssamlingar för fattiga barn i klubben Frihetsvännerna på Folkets hus. Eller arrangerade simundervisning för alla barn om somrarna på Dalarö! Men fullt så "imponerande" (s. 329) som förf. finner detta vara, är det kanske ändå inte. Sven Lidman konstaterade vid en middag hos förläggarparet (s. 330), att det kanske inte är så svårt att ömma för de fattiga och elända, när man själv lever i lyx och överflöd och med en familjeinkomst på 250.000 kronor om året! Men att Karl Otto och Lisen Bonnier trivs i en atmosfär av högborgerlig radikalism och liberalism, framgår tydligt. Inte minst i kretsen av konstnärsvänner i den så kallade Juntan odlas radikalismen. Av de många målare och "konstnärsvärbundare" som kretsar kring Karl Otto Bonnier likt planeterna kring en sol, ges flera intressanta personporträtt. Ett flertal av dem lämnade viktiga bidrag till den magnifika porträttsamling som makarna från och med 1905 bygger upp och successivt utökar och som fortfarande finns tillgänglig på Manilla.

Medan Karl Otto närmast maniskt ägnar sig åt affärlivet, överlåter han åt hustru Lisen allt som har med familj och barnuppfostran att göra. Läsa- ren får intrycket, att Lisen med fast hand styr och ställer över de sex barnens öde liksom hon också kraftfullt bestämmer över relationerna till familjens många släktingar och stora vänkrets. I enlighet med normal judisk tradition rangordnas barnen, så att pojkar Tor, Åke, Gert och Kaj, anses viktigast och de äldre intressantare än de yngre. Flickorna Elin och Greta förvisas däremot till en andraplansroll. Men alldeles utan konflikter förlöpte inte Lisens barnuppfostran. I fråga om sonen Åke slog den rejält slint. När denne avvek till

USA och ingick äktenskap med en judinna, föranledde detta svåra konflikter. Åkes neurotiska protestinställning bottnade inte bara i en långt större lojalitet mot det judiska kulturarvet än den som föräldrarna uppvisade. Den hade uppenbarligen också att göra med hans osäkra relationer till modern. Älsklingsbarnet Tor, som ständigt omhulldes av föräldrarna, kom aldrig att genomgå något läroverk men sändes liksom far och farfar till Leipzig för att lära sig förläggaryrket, innan han så småningom flyttade över till Berlin och slutligen Paris. När han så småningom inträder i affärlivet, spekulerar han i aktier, startar en tysk filial "Albert Bonnier Verlag" i Leipzig som snart går omkull, inlåter sig på skumma men inkomstbringande lokomotivaffärer med den nya sovjetregeringen i Moskva etc. Åke å sin sida misslyckas i studentexamen men startar i USA en amerikansk filial, "Albert Bonnier Publishing House" i New York, som inte går stort bättre än den tyska motsvarigheten, och lever i det stora hela på kant med både föräldrarna och med sin alltmer mäktige broder Tor. Hur Bonniers förlag under första världskriget allvarligt påbörjar en expansion utomlands, belyses sålunda intressant. Men att bröderna Tor och Åke rejält misstog sig på den tyska respektive amerikanska marknaden, är lika tydligt.

Ett av bokens mer givande kapitel är betitlat "Det judiska". Efter en inledande historik över judarnas öde i Sverige alltsedan Gustaf III:s tid, formar sig kapitlet till en genomgång av det motstånd – ofta klart antisemitiskt färgat – som Albert och Karl Otto Bonnier möter i Sverige. Från slutet av 1800-talet växer de rasbiologiska och rasistiska strömningarna med förfärande styrka. Namnkunniga skribenter som Strindberg, Ola Hansson och Bengt Lidforss bidrar till offensiven. Arthur Engberg, redaktör för socialdemokratiska Arbetet och senare ecklesiastikminister, bekant för sin klassiska bildning, pläderar i riksdagen med våldsamt kraft för rasbiologiska institutets tillkomst och varnar 1921 i Arbetet för "den judiska andans inflytande i kulturlivet". Att Henrik Schücks litteraturhistoria går så bra, ser Arthur Engberg som illavarslande: "För närvarande är det faktiskt så att våra barn få läsa sin nationella litteratur genom Mose brillor." (s. 391) Den radikale läkaren Anton Nyström motsätter sig judarnas "djuriska" barnalstrande. Till och med Torgny Segerstedt d ä, Karl Gerhard och Erik Lindorm, senare kända som motståndsmän mot nazismen, ger under ett tidigt skede tydliga prov på antisemitism, målare

och författare som de av Bonniers mycket gynnade Carl Larsson och Sven Lidman likaså. Antisemitismen var vid sekelskiftet, konstaterar Gedin med en nykter och träffande formulering "ett självklart inslag i den svenska vardagen" (s. 392). Att Bonniers som liberala, framgångsrika och judiska invandrare skulle framlocka svår främlingsfientlighet, är mot denna bakgrund förutsägbart. Men det är påfallande, att den i deras fall växte till vida större proportioner än vanligt. För den som läst Göran Rosenbergs kunskapsrika bok om sionismens historia "Det förlorade landet" (1997) och nu följer dokumentationen hos Gedin, står det klart, att Albert och Karl Otto Bonnier tillhör den flygel inom den internationella judendomen som är klart assimilationsvänlig. Deras strävan och önskan gick ut på att bli fullgoda svenskar först och främst, inte att i första hand värna om den judiska egenarten eller de judiska traditionerna. För återvändandet till Israel som en lösning på den så kallade judefrågan, alltså sionismens och Theodor Herzls kungstanke, stod de alldeles främmande.

Assimilationssträvandena tar sig ibland lustiga uttryck: när Albert får utomäktenskapliga barn med en älskarinna, låter han genast döpa sönerna med svenska namn som Sven och Nils. Och när Karl Otto och Lisen själva får barn, ger de tre av sina fyra söner förnamn med fornnordisk anknytning: Tor, Åke och Kaj. Men assimilationsdrömmen tar också olustiga former. Karl Otto och Lisen Bonnier visar sig själva långtifrån främmande för antisemitiska tankeschabloner, de hänar till exempel sonen Åkes judiska hustru Eva Bachner för hennes underklassiga, polska ghetto-fasoner (s. 399 f.) och dåliga tyska uttal och använder över huvud taget ofta skämtpressens antisemitiska koder i sin egen familjergång. Uppenbarligen är detta ett utslag av Karl Ottos och Lisens fruktan för att identifieras som judar och inte som svenskar. Och denna rädsla dikterar över huvud mycket av deras handlande. Troligtvis bildar detta också en delförklaring – den andra är givetvis Bonniers programmatiska opartiskhet! – till att Karl Otto aldrig anser öppen antisemitism utgöra något hinder för publicering på förlaget. Ossian Elgström, Ola Hansson och Bengt Lidforss får alla sina mycket antisemitiska skrifter publicerade av Bonniers utan bekymmer. När Sven Hedin, från en period av aktivism och Tysklandsbeundran, med tiden glider allt längre ut i lovsånger till Hitler och nazismen, fortsätter

Bonniers sin diplomatiska balansgång och fortsätter att stödja denne inkomstbringande bestsellerförfattare, vars "Asien, tusen mil på okända vägar" (1903) tryckts i tolv upplagor och gått ut på nio språk. Lika sällsamt tillmötesgående, ibland nära nog undfallande uppträder Karl Otto Bonnier gentemot Fredrik Böök. Lojaliteten förblir i mycket obruten även under kriget, ja ända fram till Bööks sista år, då denne hunnit insjukna och utsatts för den svenska opinionens massiva förakt. 1955 till exempel underlättar Bonniers Bööks ekonomiska betryck genom att köpa hans brevsamling och donera den till Lunds universitetsbibliotek. På motsvarande vis och då Bonniers hunnit förvärva delägarskap i Svenska Pressbyrån, motsätter sig Karl Otto Bonnier distinkt att byrån 1938 vill förbjuda distributionen av "Den svenske nationalsocialisten" (s. 460). Till varje pris och i det längsta, man kan tycka ibland till döds, demonstrerar Karl Otto Bonnier sin opartiskhet.

Som ett talande exempel på stämningarna i judiska kretsar i Stockholm under nazismens uppmarschår berättar Gedin om ett möte mellan framstående judiska intellektuella på Manilla i maj 1933. Härda meningsmotsättningar uppstår då mellan den assimilationsvänliga fraktionen, med företrädare som Karl Otto, Tor, Åke och Gert Bonnier samt professorerna Eli Heckscher, ekonomi, Oskar Klein, fysik, Martin Lamm, litteratur och Adolf Lichtenstein, medicin, å ena sidan samt å andra sidan den grupp som vill slå vakt om den judiska egenarten, med talesmän som Hugo Valentin, historiker och sionist, bokhandlaren Gunnar Josephson, tonsättaren Moses Pergament, konstnären Isaac Grünewald, psykiatriprofessorn Sander Izikowitz och redaktören för Judisk krönika, Daniel Brick. Ända in i själva de judiska leden skärper världsläget åsiktskonflikterna. Så länge det överhuvud går vill Karl Otto stanna i Sverige, och in i det längsta förklarar han rentav, att han inget otalt har med Tyskland och tyskarna. Man får nästan intrycket, att Finlands separatfred med Ryssland berör honom djupare än judendomens utsatta läge i Europa. Men han samlar barnbarnen hos sig och erbjuder dem att emigrera, ja diskuterar rentav möjliga flyktvägar. Men själv stannar han i Stockholm och hoppas in i det sista på de allierades seger. Den 26 maj 1941 avlider han, innan ännu krigslyckan hunnit vända i och med slaget vid Stalingrad.

Inför detta informativa och fängslande kapitel kunde man kanske som en sammanfattande kri-

tik framföra, att Gedin något mer handfast kunde ha ifrågasatt de ömma punkterna i förlagets rundhänta, särdeles fogliga och ibland undfallande utgivningspolitik. Var det verkligen enbart ett uttryck för liberalism och opartiskhet, att man så generöst publicerade öppet antisemitiska författare? Eller var det lika mycket kommersiella hänsyn? Eller rentav något så högst begripligt som rejäl fruktan och därav föranledd beredskap att skaffa sig återförsäkringar hos en högröstad konservativ och ibland antisemitisk opinion? Och var det enbart en ädel och generös Karl Otto Bonnier som så hett åstundade att vara och förbli svensk? Eller var det också en naiv och verklighetsskygg åldring, som in i det längsta stack huvudet i busken i stället för att se världsläget och den bistra nazistiska verkligheten med öppen blick? Gedin ställer aldrig frågorna och ger, tycks det mig, därmed heller aldrig svaren eller företar de önskvärda avvägningarna.

1900-talet framstår som Bonniers egentliga expansionsperiod. Med inrättandet av Bonniers stipendiefond riktar Karl Otto Bonnier "ett direkt spjut mot den wirsénska akademien". Och när Carl David af Wirsén och hans bisittare i Svenska Akademien ger Nobelpriset åt Sully Prudhomme 1901, blir Karl Ottos förlagskontor härden för motaktioner. Det är här som 42 svenska författare, med Heidenstam i spetsen, författar ett upprop, i vilket man ber Leo Tolstoj om offentlig ursäkt för att han inte fått priset! Men fälttåget mot Wirsén bildar trots allt ett underordnat moment i skeendet. Vida viktigare blir, att Karl Otto Bonnier köper fastigheter, bokbinderier och konkurrerande förlag i mängd samt tid efter annan säljer ut delar av sitt stora lager vid så kallade auktioner, ett slags föregångare till vår tids årligen återkommande bokrealisationer. När Henrik Koppel på Ljus förlag inleder billigbokrevolutionen med Ljus enkronasböcker, svarar Bonniers med en liknande enkronasserie "De bästa böckerna", som totalt trycks i 1,3 miljoner exemplar. Exempellösa framgångar inhöstar Karl Otto också på skolboksmarknaden, där Norstedts länge dominerat men där Bonniers gör viktiga inbrytningar med Verner von Heidenstams "Svenskarna och deras hövdingar", Sven Hedins "Från pol till pol" och inte minst bestsellers som Anna Maria Roos "Sörgården" och "I Önnemo". Redan i början på 1920-talet upptar skolböckerna drygt tjugo procent av förlagets omsättning. I stället för att konkurrera ihjäl sig själva och varandra, bildar Norstedts och

Bonniers 1928 dessutom ett gemensamt förlag för läromedel, Svenska bokförlaget, som under flera decennier framåt kommer att behärska landets läromedelsmarknad.

Medan vid Karl Ottos maktövertagande i firman år 1900 omsättningen var ca 600.000 kronor, hade den år 1920 redan hunnit tiodubblas till 6 miljoner. Trots vinsterna var likviditeten tidvis skakig. Karl Otto tvingades till exempel låna pengar av systemen Jenny för att kunna utbetala Heidenstams ständigt stigande honorar! Med förvärvet av aktiemajoriteten i Dagens Nyheter och delägarskapet i Svenska Pressbyrån inträffar så de avgörande förändringar, som innebär att Bonniers övergår från att vara ett företag till att bli ett företagsimperium. Ironiskt nog innebär detta samtidigt, att bokutgivningen relativt sett mister i ekonomisk betydelse. Med den dagliga försäljningen av tidningar och tidskrifter på var och varannan järnvägsstation genom Pressbyråns försorg ökar intäkterna lavinartat. Och än viktigare blir förvärvet av Åhlén & Åkerlund år 1929, varmed Bonniers förvärvar en vinstmaskin utan motstycke: de fyra veckotidningarna "Vecko-Journalen", "Husmodern", "Allt för alla" och "Hela världen" har en samlad upplaga av 700.000 exemplar – i veckan! Men vid det laget har ledningen för imperiet också, alltsedan 20-talets början, glidit över från Karl Otto till sönerna Tor och Åke. Gedin bok ger en informativ bild av hur bokförlaget och bokförläggeriet – fastän kulturellt så betydelsefulla – successivt därmed försvinner ur firmans finansiella fokus. Hjärtat finns kanske kvar i förlagsverksamheten på Sveavägen, men den breda publikkontakten och den stora lönsamheten står att finna på annat håll.

I ett kapitel betitlat "Nya författargenerationer" får läsaren ta del av ett brett panorama över Bonniers relationer till olika författargrupperingar från första världskriget och framåt. Liksom en gång Albert ivrade för Topelius och Rydberg och motsatte sig den nya litteratur som växte fram under 1880- och 1890-talen, så ligger Karl Otto ett steg efter litteraturutvecklingen i sin egen litterära smak. Ingenting går i hans ögon upp mot storheter som Heidenstam, Fröding, Levertin och Lagerlöf! Vad som skrivs efter de stora nittitalisterna bedömer han i regel som sämre eller ointressant. Inte minst för den nya lyriken och dramatiken och särskilt allsköns modernism står han främmande, ibland helt oförstående. Vilhelm Ekelund var en författare som han tyckte direkt

illa om. Fastän han förser Ekelund med upprepade förskott, har han svårt att dölja sin motvilja mot dennes fria form och grekiska inspiration; att Ekelund tidvis framträder som antisemit, förbättrar givetvis inte relationerna. Lika problematiskt är förhållandet till den unge, ofattbart aggressive, inte sällan antisemitiske och oförskämt pockande Pär Lagerkvist, som självmedvetet läxar upp Karl Otto Bonnier för hans oförmåga att förstå det nyaste nya. "En författare som har bestämt sig för att bara leva på sitt författarskap, samtidigt som hans böcker knappast säljs, och som kräver att förlaget skall finansiera hans tillvaro är inte lätt för en förläggare att handskas med", konkluderar Gedin (s. 500). Först fram på 1940-talet inträder för Lagerkvists vidkommande en vändning, med återutgivningen av verk som "Gäst hos verkligheten", "Onda sagor" och "Bödeln". Vid det laget häftar Lagerkvist, genom de stora förskott han tillskansat sig, i en skuld till Bonniers som uppgår till hela 40.000 kronor eller i dagens penningvärde närmare en miljon kronor! Men så småningom kan Lagerkvist börja att betala av på skulden. "Dvärgen" (1944) betecknar hans första stora publikgenombrott, och med "Barabbas" (1950) och Nobelpriset 1951 förbättras sedan situationen radikalt. Lika kallsinnig är Karl Otto mot en modernist som Hjalmar Bergman, åtminstone i portföret. Även en sedermera så populär diktare som Birger Sjöberg har svårt att bli antagen.

Raden av senare kända författare som av Bonniers refuserats för sina debutverk är anseelig: Sten Selander, Erik Blomberg, Karl Asplund, Ludvig Nordström, Marika Stiernstedt, Pär Lagerkvist, Eyvind Johnson, Hjalmar Bergman, Ivar Lo-Johansson, Gunnar Ekelöf, Karl Vennberg, Lars Ahlin hör till dem. Karl Ottos och i viss mån Tors misstro mot modernismen hindrar givetvis inte, att förlaget fortsätter att vara tongivande för all skönlitterär utgivning i landet. Även diktare, som inledningsvis eller för en tid stöter sig med förlaget, återvänder ofta förr eller senare till fadershuset. När Georg Svensson på 1940-talet i egenkap av lektor och litterär rådgivare övertar rollen som portvakt och utkastare, fortsätter denne att visa stark återhållsamhet vis à vis alla form-experimenterande nykomlingar. Gunnar Ekelöf får känna på detta liksom Erik Lindegren. Harry Martinson tycks ha varit en av de få modernister som redan från första början tilltalade Karl Otto Bonnier, som träffsäkert formulerade sin mening om den unge sjömannen: "Utan jämförelse den

mest begåvade av hela det yngre släktet, ett verkligt geni, visserligen en mycket suddig och omoget tänkare, men en poet av guds nåde, som skriver ett språk vars like i originalitet vi icke haft sedan Strindbergs och Frödings dagar.” (s. 513 f.) Och med ”Resor utan mål”, ”Kap Farväl” och inte minst ”Nässlorna blomma” gör ju också Martinson, inte minst pekunjärt, skäl för uppskattningen genom storartade försäljningsframgångar.

Slutkapitlet ”Arvet” ger trots vissa störande upprepningar – man får återigen och lite för ofta läsa om förvärvet av aktiemajoriteten i Dagens Nyheter och köpet av Åhlén & Åkerlund – en intressant inblick i de olika familjemedlemmarnas privatekonomi och i den förödande brödrakonflikten mellan Tor och Åke. 1931 taxerar Karl Otto för 663.000 kronor, Staffan Sundin uppger 900.000 kronor, att jämföra med KA Wallenberg som samma år taxerar för 831.000 kronor. En normal årslön för en professor uppgick vid denna tid till ungefär 15.000 kronor och för chefredaktören för DN till 31.000 kronor. Den dryga miljon som Karl Otto ärvt av sin far har redan 1920 ökat till fyra miljoner, eller cirka 80 miljoner i nutida penningvärde. I dessa siffror ingår då ej innehavet i Albert Bonniers förlag och Pressbyrån, vilket kanske var värt lika mycket ytterligare. Även sönerns, särskilt Tors, Åkes och Kajs, förmögenhet ökar från och med 1930-talet avsevärt. Mellan den mer hänsynslöse och handlingskraftige Tor och den mer kompromissvillige Åke uppstår efterhand en uppslitande tvist som gäller ledarskapet för Åhlén & Åkerlund och dess utgivning av kolorerad veckopress. Tor strävar att hela tiden förpassa sin son Albert (”Abbe”) så högt upp i Åhlén & Åkerlunds maktstruktur som möjligt, något som hotar Åkes ledarställning. Den åldrande Karl Otto söker förgäves gjuta olja på vågorna och förmå sönerna att visa inbördes endräkt.

Boken om Karl Otto Bonnier och hans tid skildrar en exempellös framgångssaga, där enmansföretagets utveckling till en av Nordens största mediekoncerner står i förgrunden men där familjekrönikan sammanfätas med litteratur- och kulturhistorien på ett sätt som oavslutligen håller läsarens intresse vid liv. Man kan rikta en och annan invändning mot Gedin, till exempel att han alltför sällan sviktar i sin lojalitet mot familjen Bonniers och allt vad den står för. Kanske skulle det ha tillfört framställningen ytterligare en dimension, ifall författaren något oftare varit misstrogen och ifrågasatt brevens vittnesbörd el-

ler förläggardynastins egna utsagor. Ävenså kunde firmans utgivningspolitik och familjens förläggarambitioner ha förtjänat att någon gång tydligare ifrågasättas. Men dessa reservationer kan omöjligt äventyra det fördelaktiga helhetsintrycket. Boken är som helhet en fullträff och av stort läsvärde för alla som är intresserade av den svenska bokens och bokutgivningens historia.

Thure Stenström

Eva Heggstad, *En bättre och lyckligare värld. Kvinnliga författares utopiska visioner 1850–1950*. Brutus Östlings Bokförlag Symposion. Stockholm/Stehag 2003.

I sin senaste litteraturvetenskapliga studie, *En bättre och lyckligare värld* (2003), gör Eva Heggstad en ingående analys av tio svenska kvinnliga författares utopiska visioner så som de framgår ur deras skönlitterära verk. Urvalet sträcker sig över en period på översiktligt räknat hundra år, från 1850 till 1950. Först avhandlas utopin i Fredrika Bremers tämligen okända roman *Syskonlif* från 1848. Därefter behandlas mer eller mindre kanoniska texter i den kvinnliga litteraturen. Victoria Benedictssons *Fru Marianne* (1887) och Elin Wägners *Norrullsligan* (1908) ställs bredvid mindre uppmärksammade texter, som Jeanna Oterdahls *En av oss* (1927) och Elna Tenows novell ”Frihet” ur samlingen *Brokigt* (1887). Genomgången avslutas med en läsning av Martha Sandwall-Bergströms svit om Kulla Gulla, utgiven mellan 1945 och 1951. Genom att tematiskt ställa samman texter från vitt skilda tider utvinns Heggstad nya dimensioner ur dem. Vidare erbjuder hon intressanta nyläsningar av tidigare väl genomlysta texter inom den feministiska litterära traditionen. Fokus utgör förhållandet mellan könen, vilket enligt Eva Heggstad utgör stommen i de alternativa ordningar som skrivs fram.

Bremers roman som startpunkt för denna kronologiskt upplagda studie är enligt Heggstads mening ”ett tämligen självklart val” (s. 29). Jag är böjd att hålla med, särskilt i beaktande av att just denna pionjärförfattares utopiska begrepp *sambällsmoderlighet* genomsyrar studien. Återkommande antyds moderstemats betydelse i kvinnornas texter, och i samtliga utvalda ryms en modersutopi, en dröm om ett återupprättat moderskap, som dock aldrig blir huvudsak i analysen. I sammanhanget invänder jag endast emot före-